

ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞME SEYRİ VE BÖLGEYE ETKİLERİ BAKIMINDAN GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP)

Yrd. Doç. Dr. Sedat Benek
Harran Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Bu çalışmanın amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik potansiyelini ve bu ekonomik potansiyelini harekete geçirmek için hazırlanan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) ortaya çıkışını, gelişme seyrini, gerçekleşme düzeyini ve gerçekleşme düzeyine bağlı olarak bölgenin kalkınmasına etkilerini irdelemektir. Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesinden birisi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bir taraftan geniş ve verimli tarım alanlarına, diğer taraftan önemli su kaynaklarına (Fırat ve Dicle) sahiptir. Dolayısıyla bölgedeki su ve toprak kaynaklarını harekete geçirmek için 1989 yılında, 2005 yılı sonu itibarıyla tamamlanmak üzere GAP Master Planı hazırlanmıştır. GAP İdaresi'nin verilerine göre, 2005 yılı sonu itibarıyla, global olarak projenin gerçekleşme oranı % 52.0, 2007 yılı sonu itibarıyla de % 59.3'tür. Çalışmada, GAP ile birlikte, bölgede hedeflenen ve istenilen düzeyde olmasa da, başta tarım olmak üzere birçok alanda değişim sürecinin başlamış ve bu sürecin devam etmekte olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), GAP bölgesi, bölge, kalkınma ajansları, bölgesel kalkınma.

Southeastern Anatolia Project in Terms of its Emergence, Development Course, and Effects on the Region

Abstract

The objective of this study is to examine the economic potential of the Southeastern Anatolia Region and the emergence, development course, accruing rate and the effects of the Southeastern Anatolia Project (GAP) on the region which was planned to activate the region's potential. The Southeastern Region, one of the seven geographical regions in Turkey, has vast and fertile agricultural lands and significant water basins the Euphrates and Tigris Rivers. Hence, in order to trigger the water and land resources of the region, the GAP Master Plan was launched in 1989 to be completed by the year 2005. According to the GAP Administration statistics, the 52 % of the project had been completed by the end of 2005 and 59.3 % of it had been accomplished by the end of 2007. This study reveals that, even not at the rate wished, a period of change has started in many areas primarily in agriculture and this course is still in progress.

Keywords: Southeastern Anatolia Project (GAP), GAP region, region, development agencies, regional development.

Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

I. Giriş

Doğal kaynaklar, doğal ortamda bulunan ve insanın gereksinmelerini giderecek şekilde kullanılabilen tüm varlıkları kapsar. Doğal kaynaklar yeryüzüne eşit dağılmamıştır. Söz konusu kaynakların yeryüzüne eşit dağılım göstermemesinin sebeplerinin başında, genel hatlarıyla coğrafi konum, jeolojik geçmiş, yer şekilleri, iklim ve doğal kaynakların geçmişteki kullanım durumu gibi etmenler gelmektedir.

Bölgelerarası gelişmişlik farkları gelişmiş veya gelişmekte olan bütün ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu farkların ortaya çıkmasının başlıca nedenleri arasında, bölgelerin potansiyelleri, coğrafi koşulları, sosyal yapısı ve siyasal yapılanma içerisindeki konumları gibi etmenler yer almaktadır. Bu nedenlerin bazıları veridir. Örneğin bir bölge doğal kaynaklar açısından zengin ise, o bölgede ekonomik faaliyetlerin canlı olması beklenir. Diğer yandan ticari faaliyetleri büyük ölçüde olumsuz etkileyen zorlu coğrafi koşullara sahip bölgeler dezavantajlı duruma düşebilirler (Pınar, 2006: 286-287). Olumlu ya da olumsuz koşulların her biri bölgeyi daha müreffeh hale getirebileceği gibi gelişmeleri ciddi bir şekilde olumsuz da etkileyebilir. Bu nedenle kaynak tahsisini olumlu yönde etkileyecek kamu politikalarının tasarımı büyük önem kazanmaktadır (Pınar/Özaslan, 2008: 43-44).

Türkiye’de II. Dünya Savaşı’ndan sonra ekonomide meydana gelen olumlu gelişmelere karşın, bölgelerarası gelişmişlik farkları azalmamış, aksine artmıştır. Öteden beri, Türkiye’nin doğu bölgelerinin geri kalmış olma özelliği değişmemiştir. Bununla birlikte, bölgelerarası gelişmişlik farklarının varlığının, yalnızca ülkemize özgü bir olay olmadığı da bir başka gerçektir. Günümüzde dünyanın tüm ülkelerinde farklı yoğunlukta olsa da bazı gelişmişlik farkları görülmektedir. Bölgelerarasındaki gelişmişlik farklarının ortaya çıkışı

ekonomik gelişmenin ortaya çıktığı her ülkede mutlaka yaşanan bir olgudur (Mutluer, 1999: 174).

Bölgeler arası dengesizlikleri gidermek için genel olarak Batı ülkelerinde 1930'lu, Türkiye'nin batısında 1960'lı yıllarda (Doğu Marmara Planlama Projesi-1960, Antalya Projesi-1960, Zonguldak Projesi-1961, Çukurova Projesi-1962, Keban Projesi-1964 gibi) başlarken, Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde ise, 1990'lı yıllarda (GAP Master Planı-1989) başlanmış ve halen devam etmektedir.

Bu çalışma bir bölgesel entegre kalkınma projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin ortaya çıkışını, gelişme seyrini, gerçekleşme düzeyini ve bölgeye etkilerini irdelemek amacıyla hazırlanmıştır. Birinci bölümde, bölge kavramı ve GAP Bölgesi kavramı irdelenmiştir. İkinci bölümde, GAP Bölgesi'nin ekonomik potansiyeli; üçüncü bölümde, GAP'ın ortaya çıkışı ve gelişme seyri; dördüncü bölümde, projenin gerçekleşme düzeyi; beşinci bölümde, GAP'ın bölgenin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. Bölge Kavramı ve GAP Bölgesi

Coğrafya, yeryüzünün bütününi insan-doğal ortam arasındaki etkileşimler temeline dayalı olarak inceleyen bir bilimdir. Ancak yeryüzünün her yerinde doğal ve beşeri özellikler birbirine benzer olmadığından yeryüzü, belirli bir sistematik dahilinde bölgelere ayrılmıştır. Bölgelerin ayırımında coğrafyanın yanında birçok disiplinin de prensiplerine başvurulmaktadır. Bu bağlamda “bölge bilimi” denilen yeni bir kavram ortaya çıkmıştır. Bölge bilimcilerine göre bölge bilimi, coğrafya dahil olmak üzere ekonomi, ekonometri, matematik, planlama, sosyoloji gibi disiplinlerden oluşmaktadır (Atalık, 2002: XIV). Dolayısıyla her bir disiplinin ve hatta aynı disiplin içinde dahi bölge kavramının ele alış biçimi şüphesiz birbirinden farklı kriterler doğrultusunda olacaktır (Erinç, 1958: 69-94; Doğanay, 1984: 34; Tunçdilek, 1987; Bozkurt/Ergun, 1988: 40; Erol, 1993: 13-41; Atalay, 2006: 8; Özçağlar, 2006: 201).

Bölge kavramı, Kamu Yönetimi Sözlüğü'nde “illerden daha geniş, coğrafi birimler düzleminde koordinesi gerekli kimi hizmetlerin yürütüldüğü coğrafi-yönetimsel birim” şeklinde tanımlanmıştır (Bozkurt/Ergun, 1988: 40). Doğanay (1984: 34), bölgeyi “yeryüzünün fiziki, beşeri ya da iktisadi özelliklerinden biri veya tümü dikkate alınarak belirlenmiş olan coğrafi birim,” Erol (1993: 13-41) ise, biraz daha kademelendirerek “kendi içlerinde sahip oldukları özellikleri itibarıyla bölümlere (alt bölgelere), yörelere ve kesimlere ayrılabilen alan” olarak tanımlamaktadır.

Buna göre yeryüzündeki planlamaya esas olan bölgelerin planlamadaki konusal yaklaşımına göre doğal bölgeler, sosyoekonomik (kültürel) bölgeler ve coğrafi bölgeler çerçevesinde bölgesel coğrafyanın bölge tasnifindeki sistematigine bağlı kalarak ele alınması gerekmektedir (Özçağlar, 2003: 4). Son yıllarda dünya genelinde bölge ile planlama kavramları bir bütün halinde anılmaya başlanmıştır. Bölgesel kalkınma, ulusal kalkınmaya temel teşkil etmektedir. Herhangi bir mekânda planlama yapılmadan önce o mekânın sahip olduğu potansiyelinin belirlenmesi gereklidir. Mekanın sahip olduğu potansiyeli belirlemenin en kolay yolu, sağlıklı istatistik bilgilerin toplanması ve bu bilgilerin belirli bir sistematik dahilinde değerlendirilmesidir (Taş, 2006: 185).

Türkiye, 6-21 Haziran 1941 tarihleri arasında Ankara’da yapılan I. Coğrafya Kongresi’nde, coğrafi, beşeri ve ekonomik özellikleri dikkate alınarak 7 coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölge ayırımı bir idari tasnif olmamakla beraber genel kabul görmüş bir sınıflandırmadır. Söz konusu 7 coğrafi bölgeden birisi de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’dir. 1990’lı yıllara kadar bölge söz konusu olduğunda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kavramı kullanılırdı. 1989 yılında bölgenin yeraltı ve yer üstü kaynaklarını harekete geçirmek amacıyla Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Master Planı hazırlanmış ve aynı yıl uygulanmaya konulmuştur. Bu dönemden sonra, bölge söz konusu olunca, GAP Bölgesi kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

I. Coğrafya Kongresi sonuçlarına göre; Güneydoğu Toroslar’ın genel olarak güney etekleri ile Suriye sınırı arasında kalan saha Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni teşkil etmektedir. Toros’un dış sırası önünde uzanan yüzeydeki kıvrımlar ve volkan kütleleriyle az arızalanmış büyük düzlükler sahasıdır. Batıdan Hatay çukurunun doğu kenarı ile sınırlanan bölge; volkanik Karacadağ kütlelerinin doğusunda kalan kesimine “Dicle Bölümü,” batısında kalan kısma da “Orta Fırat Bölümü” adı verilerek iki alt bölüme ayrılmıştır (MEB, 1941: 90). Buna göre, bölgenin batısında Akdeniz bölgesi, kuzey ve kuzeydoğusunda Doğu Anadolu bölgesi, güneyinde ise Suriye yer alır. Bu tasnif çerçevesinde bölgenin kapladığı alana ilişkin iki farklı görüş bulunmaktadır. Sözer (1984: 9)’e göre bölgenin yüzölçümü 66.000 km²; Darkot (1955: 147)’a göre ise, 57.171 km²’dir.

GAP Bölgesi sınırları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarıyla örtüşmemektedir. Eğer GAP Bölgesi’nin sınırları Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin bilimsel anlamdaki coğrafi sınırlarıyla uyumlu olarak çizilmiş olsaydı: Akdeniz Bölgesi’nde Antakya-Kahramanmaraş grabeni içinde yer alan Gaziantep ilinin İslahiye ve Nurdağı; Doğu Anadolu Bölgesi’nde kalan Adıyaman ilinin Çelikhhan, Sincik ve Gerger; Diyarbakır ilinin Çüngüş, Lice ve Kulp; Batman ilinin Sason; Siirt ilinin Şirvan, Pervari ve Eruh; Şırnak ilinin de

Merkez, Uludere ve Beytüşşebap ilçelerinin GAP Bölgesi içinde yer almaması gerekirdi (Özçağlar, 2006: 16). GAP projesi, il bütünlüklerini bozmamak amacıyla söz konusu illeri bütün olarak GAP Bölgesi bünyesi içine almıştır. Dolayısıyla, biz de, bu çalışmada, GAP Bölgesi'nin kapsam alanı bilimsel bir coğrafi bölgeyi teşkil etmemesine rağmen, GAP Bölgesi ifadesini kullanacağız. Bunun nedeni ise, başta bölgedeki yatırımların koordinasyonunu üstlenmiş olan GAP İdaresi olmak üzere tüm kamu kurum/kuruluşlarınca bölgeye ilişkin derledikleri verilerin bu doğrultuda yapılmış olmasıdır. Buna göre, GAP Bölgesi'nde Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illeri bulunmaktadır. Bu 9 ili kapsayan GAP Bölgesi, 75,410 km²'lik bir alan kaplamaktadır (Harita 1).

Harita 1: GAP Bölgesi'nin Türkiye'deki yeri ve konumu

1981 yılında Avrupa Birliği İstatistik Bürosu (EUROSTAT) tarafından, Avrupa Birliği ülkelerini istatistik bölgelere ayırmak amacıyla Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) bölgeleri oluşturulması kararı alınmıştır. 1988 yılında AB mevzuatına dahil edilen bu kararlarla birliğe üye ülkeler ile aday ülkelerde NUTS bölge sisteminin kullanılması zorunlu hale getirilmiştir. Avrupa Birliği'nin bütünleşme süreci, yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılmasını zorunluluk haline getirmiştir (Arıkan, 2004: 39). 1996 yılında imzalanan Maastrich Anlaşması, yerellik ilkesine vurgu yapmış, bölgesel ölçekte yapılan planların yerinden yönetilmesini öngörmüştür (Goldsmith/ Klausen, 1997: 5).

Avrupa Birliği, aday ülkelerle müzakerelere başlamadan önce, NUTS bölgelerinin oluşturulmasını ve tüm istatistiksel bilgilerin bu bölgelere göre oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır. Tüm üye ülkelerde aynı kriterlere göre oluşturulan bölgeler, aday ülkelerin de bu mevzuata uygun hale gelmesi için, yani diğer üye ülkelere adaptasyonun sağlanabilmesi için birtakım düzenlemeleri beraberinde getirmektedir. Avrupa Birliği'ne aday ülkelerin birliğe entegrasyonunun ilk aşamasını NUTS bölgelerinin tesis edilmesi oluşturulmakta ve bu bölgelerin oluşturulmasında ele alınan kriterlerin, üye ülkeler ile benzerlik göstermesi gerekmektedir (Brakman/Garretsen/Schramm, 2006: 17).

Bu bağlamda Bakanlar Kurulu, AB NUTS bölgelerine uyumlu bir sisteme geçmek için 22 Eylül 2002 tarihli ve 2002/4720 sayılı bir karar almıştır. Bu karar çerçevesinde Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından “İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması (İBBS)” adıyla bir bölgesel istatistiki sınıflandırma sistemi hazırlanmış ve İBBS 2 Eylül 2002 tarihli ve 24884 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Buna göre Türkiye 12 büyük istatistiki bölgeye (Düzen I), 26 alt istatistiki bölgeye (Düzen II) ve il sayısı olan 81 Düzen III’e ayrılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre, GAP Bölgesi Düzen 1 (büyük istatistik bölge), Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin illeri Düzen 2 (Alt İstatistik bölge) ve her bir il ise Düzen 3 (Alt istatistik bölgeleri oluşturan iller) olarak sınıflandırılmıştır.

Bakanlar Kurulu’nun 10/11/2008 tarihli “Bazı Düzen 2 Bölgelerinde Kalkınma Ajansları Kurulması Hakkında Karar”ı 27062 sayılı kanun ile 22 Kasım 2008 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu vesile ile GAP Bölgesi’nde (Düzen I), Düzen II’nin merkezleri olan Diyarbakır (Diyarbakır, Şanlıurfa), Gaziantep (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) ve Mardin’de (Mardin, Batman, Siirt, Şırnak) olmak üzere 3 Kalkınma Ajansı’nın kurulması kararlaştırılmıştır (RG, 22 Kasım 2008, Sayı: 27062, Karar Sayısı: 2008/14306).

III. GAP Bölgesi’nin Ekonomik Potansiyeli

GAP Bölgesi kapsamına alınan illerin toplam yüzölçümü (75.410 km²), ülke yüzölçümünün (779.452 km²) % 9,7’sini oluşturmaktadır. Bölge, Türkiye’deki tarım alanlarının % 11,7’sini, otlak (çayır-mera) alanlarının % 10,3’ünü, orman-fundalık alanlarının % 6,2’sini ve diğer alanlara ayrılan alanın ise % 11,4’ünü oluşturmaktadır. Yüzölçümleri içerisinde bölgedeki tarım alanları (% 43,6), Türkiye’deki tarım alanlarına (% 36) göre daha avantajlı bir durum arz etmektedir (Çizelge 1).

Çizelge 1. Arazi varlığı ve kullanım durumu

Arazi Dağılımı	GAP B Bölgesi		Türkiye		GAP Bölgesinin Türkiye İçindeki Oranı (%)
	Alan (Ha)	Oran (%)	Alan (Ha)	Oran (%)	
Tarım Alanı	3290575	43,6	28059397	36,0	11,7
Çayır – Mera	2214473	29,4	21506028	27,6	10,3
Orman – Fundalık	1451185	19,2	23248297	29,8	6,2
Diğer Araziler	584767	7,8	5131478	6,6	11,4
Toplam Arazi	7541000	100,0	77945200	100,0	9,7

Kaynak: TÜİK, 2006.

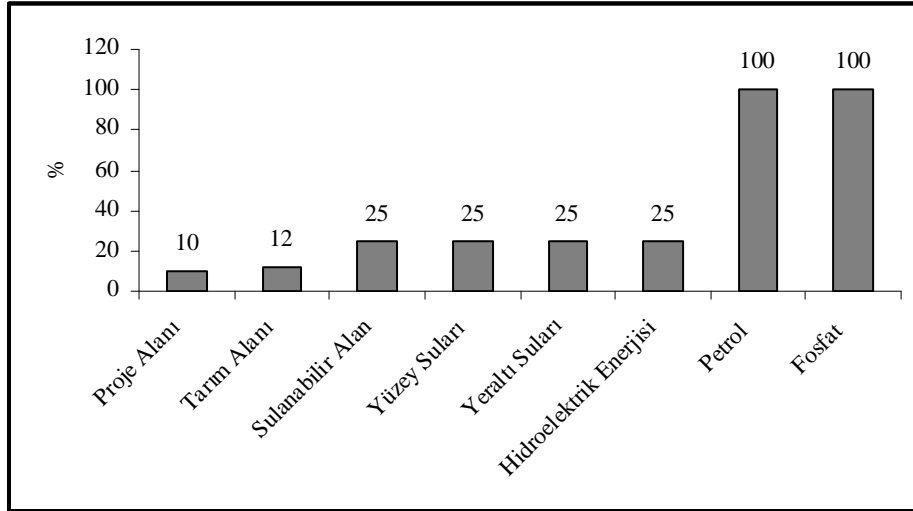
Coğrafi bir mekân üzerinde tarım alanlarının geniş veya dar bir alan kaplamasına büyük oranda coğrafi özellikler etkili olmaktadır. Türkiye’de tarım alanlarının coğrafi dağılışı, doğal çevre özelliklerine bağımlılık gösterir. Tarımsal ürün elde edebilmek için yararlanılan alanların dağılışında, yüzey şekillerinin durumu, iklimin elverişliliği veya elverişsizliği, doğal bitki örtüsü, toprak ve hidrografya şartlarının etkisi altındadır. Buna bağlı olarak da, Türkiye’deki tarım alanları, akarsu vadi tabanı ovaları, kıyı ovaları, delta ovaları, plato ve aşınım düzlüklerinde ve tektonik ovalar, karstik ovalar ile eğimi uygun yamaçlarda yer almaktadır (Özçağlar, 1988: 131).

GAP Bölgesi’nde, tarım alanlarının dağılışı üzerinde doğal çevre özelliklerinin önemli bir etkisi vardır. Dolayısıyla bölgedeki tarım alanlarının dağılışına geçmeden önce topoğrafik yapıya göz atmakta fayda vardır. Topoğrafik özellikleri bakımından sade bir görünüme sahip olan GAP Bölgesi’nde geniş düzlükler bulunur. Bölgenin güneyinde yer alan Birecik, Suruç, Akçakale, Ceylanpınar ve Kızıltepe civarında yükseltisi yer yer 500 m.’nin altına düşen ovalar yer alır. Bu ovaların depolarını dolduran materyaller genç alüvyoner grubuna girer (MTA, 1975: 28). Suriye sınırından itibaren iç kısımlara doğru yayılan bu düz alanları, yine çok geniş bir alan kaplayan az eğimli düzlükler ve akarsularla yer yer yarılmış olan platolar çevrelemektedir. Bölgedeki jeomorfolojik birimler arasında en geniş alanları kaplayan platoların yükseltisi, güneyden kuzeye doğru çıktıkça bir miktar artmaktadır. Güneyde 600–700 m. civarında olan ortalama yükseltiler, kuzeyde 800–900 m.’lere ulaşır. Gaziantep dolaylarında Gaziantep, Şanlıurfa’nın kuzeyinde Şanlıurfa ve Adıyaman çevresinde ise Adıyaman Platosu yer alır. Bu platolarda, az kıvrımlı kireçtaşı ve bunların arasına yer yer enjekte olmuş bazalt lavları görülür. Platoların oluşumu, Fırat’a bağlı akarsuların yataklarını derinleştirmesiyle

meydana gelmiştir. Günümüzde, platolar üzerinde karstik ovalar ve aşınım düzlükleri uzanır (Atalay/Mortan, 2003: 391; Gürgen, 2002: 2).

Plato alanlarının kuzeyinde, Türkiye'nin en önemli dağ kütlelerinden birisi olan Güneydoğu Toros Dağları uzanır. GAP Bölgesi'nde tarımsal faaliyetler, morfolojik birim olarak en çok ovalarda (çöküntü, karstik ve vadi tabanı ovaları) ve plato yüzeyindeki düzlüklerde (karstik ve bazaltik karakterli düzlükler) yapılmaktadır.

GAP tamamlandığında, ikisi birlikte yılda 50 milyar m³'ten fazla su akıtan, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki tesislerle, Türkiye toplam su potansiyelinin % 28'ini kontrol altına almış olacaktır. Bunun sonucunda ise sahada 1.82 milyon hektarlık bir tarım arazinin sulanması sağlanacak ve aynı zamanda 7474 MW'ın üzerinde bir kurulu kapasiteyle yılda 27 milyar kilovat-saatlik elektrik enerjisi üretilmesi mümkün olacaktır. Bölgede sulamaya açılacak toplam alan (1.82 milyon ha), Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilir toplam alanın (8.5 milyon hektar) % 21,4'üne tekabül etmektedir. Bunun yanında, ekonomik olarak gerçekleştirilebilir hidroelektrik enerjisi potansiyeli (118 milyar kilovat-saat) de % 25'e ulaşacaktır. Türkiye'nin yeraltı kaynaklarından petrol ve fosfatın tamamı ise, sadece GAP Bölgesi'nde bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: GAP Bölgesi'nin bazı alanlarda Türkiye içindeki doğal kaynak potansiyelinin oranları (%)

IV. GAP'ın Ortaya Çıkışı ve Gelişme Seyri

Uzun bir hikayesi olan GAP'ın ortaya çıkmasını hazırlayan temel etmen, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu önemli derecedeki su ve tarım potansiyelidir. GAP, teorik olarak, ortaya çıkışından günümüze kadar, değişen ülke ve dünya şartlarına göre gerek yöntem ve gerekse hedefler açısından sürekli geliştirilerek şekillendirilmektedir. GAP'ın ortaya çıkışından günümüze kadar geçirdiği değişimleri 4 aşamada değerlendirmek mümkündür (Benek, 2006: 216).

Birinci Aşama; Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından 1961 yılında Fırat Havzası özelinde başlatılan toprak ve su kaynaklarını “geliştirme” projesi kapsamında 1964 yılında “Fırat Havzası İstikşaf Raporu,” 1966 yılında ise “Aşağı Fırat İstikşaf Raporu” hazırlanmıştır. Daha sonra benzer çalışmalar Dicle Havzası için de yapılmıştır. Sonuçta Fırat ve Dicle Havzası için yürütülen toprak ve su kaynakları geliştirme programları, 1977 yılında Aşağı Fırat Havzası ve Dicle Havzası'ndan ne şekilde faydalanılacağı açıklık kazanmış ve (1980 yılında) bu iki havzadaki projeler birleştirilerek bölgesel temelde “**Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)**”ne dönüştürülmüştür (Özaslan, 2005: 69).

Böylece GAP, başlangıçta, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin *su ve toprak* kaynaklarını harekete geçirerek, bölgeyi geliştirmek ve dolayısıyla bölge insanının refah düzeyini artırmak amacıyla ortaya çıkmıştır.

İkinci Aşama; Birinci aşamadaki temel amaç ile çalışmalara başlanmış ancak, yapılan analiz ve değerlendirmeler sonucunda 1989 yılında kapsamı genişletilerek GAP Master Planı hazırlanmıştır. Bu düşünce doğrultusunda şekillenen GAP Master Planı çok sektörlü entegre bir proje niteliğine dönüşmüştür. Özetle GAP Master Planı, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santralleri ile sulama projelerinin yanı sıra kentsel ve kırsal alt yapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık, konut, turizm ve diğer sektörlerdeki yatırımları da içine alan ve yörenin topyekün sosyo-ekonomik kalkınmasını hedefleyen, çok sektörlü, entegre bir kalkınma anlayışı biçiminde ele alınan bir bölgesel kalkınma projesi olarak ortaya çıkmıştır. Aynı yıl, 1/6/1989 tarihli ve 3569 sayılı kanunun verdiği yetkiye dayanılarak Bakanlar Kurulu'nca 27/10/1989 tarihinde Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın (GAP-BKİ) kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karara istinaden 6 Kasım 1989 tarih ve 20334 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulmuştur.¹

¹ <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Teskil/gkarar.html>, 12.04.2009.

Üçüncü Aşama; 1990'lı yılların ikinci yarısında görülen ekonomik krizler ve dünyada meydana gelen gelişmelere bağlı olarak GAP Master Planı'nın yeni ihtiyaçlara göre revize edilmesi gerektiği düşünülmüş ve bu çerçevede 4 Haziran 1998'de Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar doğrultusunda yeniden plan şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, yapılan revizyon çalışmaları sonucunda (2000 yılı) hazırlanan GAP Master Planı değişen koşullar, yeni ihtiyaçlar ve kalkınma değerleri ışığında irdelenerek, planlama çalışmalarının *Katılımcı Planlama* ilkesi ile hazırlanması fikri benimsenmiştir. Böylece GAP, *katılımcı ve sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımı* doğrultusunda yeniden tasarlanmıştır.

Buna göre GAP Master Planı, teorik olarak, insani gelişmeyi merkez alan bir kalkınma projesi haline gelmiştir. Proje, bölge halkı için tercihlerini ve ekonomik potansiyellerini eksiksiz biçimde hayata geçirme olanakları oluşturmayı amaçlamaktadır. Uygulandığı bölge ile Türkiye'nin daha gelişmiş bölgeleri arasındaki farkı ortadan kaldırmayı ve eşitlikçi bir gelişmeye katkıda bulunmayı hedefleyen GAP'ta, sosyal araştırmalar ve bunlara dayalı uygulamalar da bunun en önemli bileşenleridir. Başka bir ifadeyle "*GAP; toprak, su ve insan kaynaklarını geliştirerek topyekün sosyo-ekonomik kalkınmaya yönelik entegre ve sürdürülebilir insani gelişme ilkesine dayalı bir girişimdir*" (GAP-BKİ, 1999: 17-18).

Dördüncü Aşama ise; Mayıs 2008 tarihinde Diyarbakır'da açıklanan GAP Eylem Planı (2008-2012)'dir. GAP Eylem Planı kapsamında; Ekonomik Kalkınmanın Gerçekleştirilmesi, Sosyal Gelişiminin Sağlanması, Altyapının Geliştirilmesi ve Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi olmak üzere dört stratejik gelişme eksenini bulunmaktadır. Eksenler altında ana başlıklar ve iller itibarıyla eylemler yer almaktadır.

GAP sulama programı gözden geçirilerek su kaynağı hazır, ana kanal inşaatı süren, tasarımı büyük ölçüde tamamlanmış ve cazibeyle sulama yapacak projeler ile ekonomik görülen birinci seviye pompaj sulamalarının tamamlanması hedeflenmiş olup, GAP'ta yer alan 1 milyon 822 bin hektarlık nihai sulama hedefinin 2012 yılına kadar 1 milyon 060 bin hektarlık kısmının tamamlanması planlanmaktadır. Bu projelerin şebeke inşaatlarının ikili işbirliği ve kamu-özel sektör işbirliği kapsamında gerçekleştirilmesi planlanmıştır (GAP-BKİ, 2008: 57).

Sonuç itibariyle GAP'ın temel amacı kuru toprakların suya kavuşturulması ile tarımsal üretimi ve çeşitliliği artırmak, bölgenin sahip olduğu kaynakları bölge insanının katkılarıyla geliştirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Tarımsal üretimin artmasıyla birlikte tarıma dayalı sanayi gelişecek, ekonomi canlanarak bölge halkına yeni istihdam alanları açılacak ve böylece bölgeden dışarıya olan göç önlenecek, bölge halkının gelir ve refah düzeyi yükselerek diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik farkı azalacaktır (Erkan, 2003: 1). GAP'ın amacı maddeler halinde özetlenecek olursa;

- Kuru toprakları suya kavuşturmak,
- Tarımsal üretimi ve çeşitliliği artırmak,
- Bölgenin sahip olduğu kaynakları bölge insanının katkılarıyla geliştirmek ve
- Sürdürülebilirliğini sağlamak şeklinde sıralamak mümkündür.

Bölge kalkınmasının çerçevesini çizen GAP Master Planı, özellikle su ve toprak kaynaklarının gelişmesini mali ve teknik kapasiteleri de dikkate alarak bir takvime bağlamış, bu değişimin ekonomik ve sosyal sektörlerde uyuracağı gelişmeyi, yaratacağı istihdamı, bunun getireceği nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kentler ve kırsal alanlarla muhtemel dağılımını sağlamış, eğitim ve sağlık hizmetleriyle konut ve kentsel altyapı ihtiyaçlarını makro düzeyde belirlemiş ve yıllara göre finansman ihtiyacını ortaya koymuştur. GAP Master Planı, çeşitli devlet kuruluşlarının kalkınma çabalarının bütünleştirilmesi ve eşgüdümlendirilmesini kolaylaştıran bir rehber olarak GAP'ın yürütülmesine destek olmakta, ayrıca Bölge'nin gelişmesinin alması gereken seyir ve alt ölçeklerde üretilecek plan, program ve projeler için de bir rehber niteliği taşımaktadır. Birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olan ve bir bütünlük teşkil eden hedeflere ulaşmak için GAP Master Planı, 2008 yılına uzanan zaman perspektifi içinde dört temel strateji belirlemiştir.² Bunlar:

- Su ve arazi kaynaklarını gerek sulama, gerekse kentsel ve endüstriyel kullanım amaçları için geliştirmek ve yönetmek,
- Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek,
- Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini teşvik etmek,

2 <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Ggbilgi/gmaster.html>, 12.04.2009.

- Yöre halkının ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak, nitelikli personeli Bölge'ye cezbetmek ve bölgede kalmasını temin etmek için sosyal hizmetleri ve kentsel altyapıyı iyileştirmek.

Bütün bunlardan hareketle GAP'ın hedeflerini sayısal olarak şöyle sıralamak mümkündür;

- 1.82 milyon hektar alanın sulanması,
- Yılda 27 milyar kilovat-saat elektrik üretimi,
- Kişi başına % 209 artış ve
- 3.8 milyon kişiye istihdam olanağı sağlamak (GAP-BKİ, 2008).

GAP Master Planı'nda, coğrafi mekân boyutunda üç aşamalı kalkınma modeli benimsenmiştir. İlk aşamada, "Kırık Gelişme Aksı"³ olarak adlandırılan Gaziantep-Şanlıurfa-Diyarbakır merkezlerini kapsayan koridorun kalkındırılması öngörülmüştür. İkinci ve üçüncü aşamada ise, söz konusu merkezlerin gelişmesine bağlı olarak çevreye doğru bir kalkınmanın olacağı tahmin edilmiştir (GAP-BKİ, 2002: 3). Böylece, GAP'ın başarıya ulaşması, en azından kısa ve orta dönemde altyapı, sanayi ve hizmetlerin az sayıda merkezde yığılmasına bağlı kılınmıştır.

V. GAP'ın Gerçekleşme Düzeyi

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmanın birinci koşulu, geri kalmış bölgelerin gelişmiş bölgelerden daha hızlı bir şekilde kalkınmasını sağlamaktır. Bu gerçekleştiği zaman, bir yandan bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları azalacak, öte yandan gelişmiş bölgelere olan, başta işgücü olmak üzere, her türlü kaynak göçünün hızı azalacağından, aşırı kalabalık bölgelerin daha da kalabalıklaşmasının önüne geçilmiş olacaktır. Bu nedenle, bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltıcı politikanın araçlarından söz ederken, öncelikle, geri kalmış bölgelerin kalkınmasına yönelik araçlardan söz etmek gerekir (Dinler, 1998: 283).

3 **Kırık Gelişme Aksı:** 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'nda, bölgenin mekansal kalkınmasının planlamasında üç büyük kenti (Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır) birleştiren bir kırık gelişme aksı öncelikle gelişme koridoru olarak tespit edilmiştir. Bu üç kentten Gaziantep, bölgelerarası trafiğin en yoğun noktalarından birini oluşturan Adana'ya kolayca bağlantı sağlayabilmektedir. Elazığ ve Malatya ile bağlantılı olan Diyarbakır iç bölgelerden gelen malların dağıtım merkezidir. Şanlıurfa, Bölge'nin coğrafi merkezi olup, ilk sulamaya açılan ovaların yakınında yer alma özelliğini taşımaktadır (Geniş Bilgi için bkz: <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Dergi/D691998/strateji.html>, 10.04.2009).

GAP alanındaki tarımsal ürünlerde beklenen üretim artışının değerlendirilmesinde gerek tarıma dayalı sanayi gerekse tarım dışı sanayi yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgede tarıma dayalı sanayinin gelişmesi; tarımsal faaliyetlerinin modernleşmesine, istihdamın artmasına, daha fazla katma değer yaratılmasına ve diğer sanayilerin gelişmesine öncülük edecektir. Tarım ve tarıma dayalı sanayi ile tarıma girdi sağlayan sanayiler birbirini etkileyen sektörler olduğundan, GAP'ta tarım ve sanayi sektörünün bütünleşmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü bölge ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmakta ve nüfusun yaklaşık % 60'ı tarımla uğraşmaktadır. Ortalama işletme genişliği 10.48 hektardır. İklim durumu ve toprak yapısı dikkate alındığında, yılda iki hatta üç ürün alınabilecektir. Sulama projelerinin kademeli olarak hizmete girmesi ve sulu tarıma açılması ile beraber her sektör düzeyinde canlanma ve gelişme kendini göstermeye başlamıştır. Sulu tarım ile birlikte tarımsal girdi kullanımında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak bazı tarımsal ürünlerin üretiminde de büyük artışlar sağlanmıştır. Tarımdaki gelişme tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler yalnız bölgeyi değil, tüm ülke ekonomisini etkileyebilecek düzeydedir. Dolayısıyla, tarımın sanayi sektörü ile bütünleşmesinde GAP önemli bir entegre projedir. Bu bağlamda, bölgenin tarım ve tarıma dayalı sanayiler yönünden bir ihracat üssü olarak ifade edilmesi önemli ve anlamlı bir görüştür (Karlı, 2008). Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmelerin hızlanabilmesi için öncelikli faktörlerden birisi de sulama projelerinin hayata geçirilmesidir.

GAP'ın, 16 yıllık (1990–2005) bir süre zarfında tamamlanması öngörülmüştür. Daha önce de ifade edildiği gibi, GAP'ın, 2005 yılı sonu itibariyle gerçekleşme düzeyi % 52; 2007 yılı sonu itibariyle de % 59,3'tür. Tarım sektörüne yönelik nakdi gerçekleşme oranı % 26, sulamaya açılan alanların oranı ise % 15'tir. GAP'ın diğer sektörlerde nakdi gerçekleşme oranları enerjide % 83,6, ulaşım ve haberleşmede % 45,3 ve turizmde ise % 31,9'dur (Çizelge 2).

Başka bir ifade ile, 2007 yılı itibariyle projelerin tamamlanma durumuna bakıldığında; barajların % 59'u (13 adet), Hidroelektrik Santrallerin (HES) % 42'si (8 adet), üretilecek enerjinin % 83,6'sı (5513 MW), sulanacak alanın (1.82 milyon ha) ise % 15'i (273 bin ha) tamamlanarak faaliyete geçmiştir. Söz konusu bütün projelerin tamamlanabilmesi için öngörülen toplam finansman miktarı ise, 39 milyar YTL civarındadır. Bugüne kadar bu miktarın % 59,3'ü (23.3 milyar YTL) harcanmıştır (Çizelge 2).

Çizelge 2: GAP toprak ve su kaynakları geliştirme programı ve son durumu (2007)

A-GAP Toprak-Su Kaynakları Geliştirme Projeleri		C-Projenin Tamamlanması Durumunda Ortaya Çıkacak Durum	
Fırat Havzası	Fırat Havzası	Baraj Sayısı	:22
1.Karakaya Barajı / Hidroelektrik Santrali (HES)	Dicle Havzası	HES Sayısı	:19
2. Aşağı Fırat	1. Dicle-Kralkızı	Üretilen Enerji	:7474 MW
3. Sınır Fırat	2. Batman	Toplamda Sulanacak Alan (ha)	:1.820.000
4.Suruç-Baziki	3.Batman-Silvan	GAP'ın Toplam Maliyeti	:39.287.353.000 YTL
5.Adiyaman-Kahta	4.Garzan		
6.Adiyaman-Göksu-Araban	5.Ilısu		
7. Gaziantep	6.Cizre		
B-Sektörler İtibariyle GAP'ın Nakdi Gerçekleşme Durumu		D-2007 Yılı Sonu İtibariyle Projenin Tamamlanma Durumu	
Sektörler İtibariyle Nakdi Gerçekleşme		Baraj Sayısı	:13 (% 59)
Tarım	:26,0	HES Sayısı	:8 (% 42)
Enerji	:83,6	Üretilen Enerji	:5513 MW (% 74)
Ulaştırma/Haber	:45,3	Sulanacak Alan (işletmede)	:272972 HA (% 15)
Turizm	:31,9	İnşaatı Devam Eden Alan	:11406 HA (% 6)
Toplamda	:59,3	Kalan Alan	:1499508 HA (% 80)
		Harcanan Miktar	:23.313.874.000 YTL (59,3)

Kaynak: GAP-BKİ, 2008.

GAP Bölgesi'nde sulamaya açılan alanların illere dağılımı incelendiğinde, % 72.3'ü (188666 ha) Şanlıurfa'da, % 11.6'sı (30316 ha) Diyarbakır'da, % 7.5'i (19652 ha) Gaziantep'te, % 4'ü (10460 ha) Mardin'de, % 2.1'i (5432 ha) Batman'da, % 1.4'ü (3689 ha) Adıyaman'da ve % 1'i (2741 ha) ise Şırnak'ta bulunmaktadır (Çizelge 3). GAP Su Kaynakları Geliştirme Programı kapsamında sulamaların en çok gerçekleştiği Şanlıurfa ilinde bile, sulamaya açılan alan (188666 ha), ilde sulanması öngörülen alanın (545561 ha) sadece % 34,6'sını oluşturmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Mayıs 2008 tarihinde açıklanan GAP Eylem Planı'na (2008–2012) göre, 2012 yılına kadar 1.06 milyon (% 57) hektarlık alanın sulamaya açılması öngörülmektedir. Bu durumda, GAP'ta sulanması öngörülen 1.82 milyon hektarlık alanın, 2008 yılı itibariyle % 15'i (273 bin ha) sulamaya açılmış, % 57'si (1.06 milyon ha) ise 2012 yılına kadar sulamaya açılması planlanmıştır. Söz konusu planın başarıyla tamamlanması durumunda, 2012 yılına kadar GAP Bölgesi'nde toplamda 1.3 (% 73) milyon ha'lık alan sulamaya açılmış olacaktır. Bugün (2008) itibariyle, GAP Eylem Planı (2008–2012) kapsamında olmayan 489 bin (% 27) ha'lık alanın sulamaya açılması yönünde net bir takvim bulunmamaktadır.

Çizelge 3: GAP'ta İller Bazında Mevcut Sulamalar

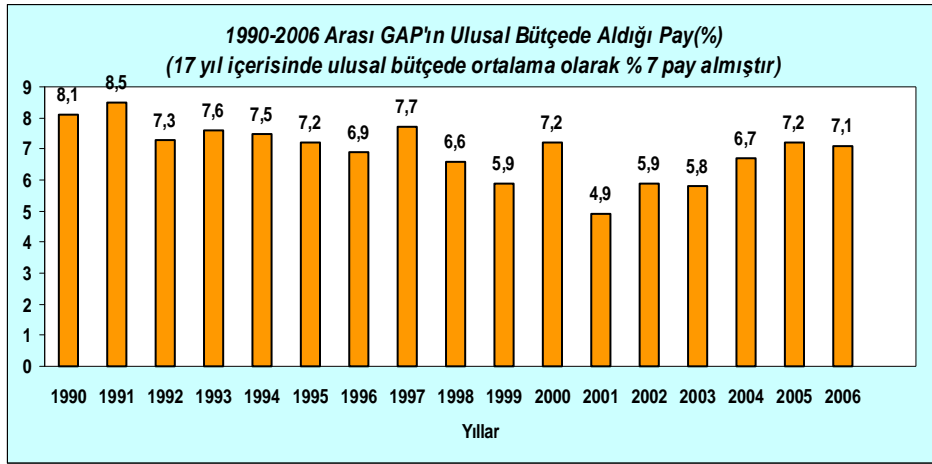
İl	Sulama Adı	Sulanan Alan	GAP'a Oranı	İl	Sulama Adı	Sulanan Alan	GAP'a Oranı
Şanlıurfa	1.Bozova Pompaj Sulaması I. Kısım	8669	% 72.3	Gaziantep	23.Keysun YAS	2400	% 7.5
	2.Yaylak Ovası Sulaması (kısmi)	18322			24.Araban Sulaması	130	
	3.Bozova Merkez Pompaj Sulaması	1080			25.X. Bölge Küçük Su İşleri Toplamı	3258	
	4.Şanlıurfa-Harran Ovaları Sulaması (kısmi)	133195			26.XV. Bölge Küçük Su İşleri Toplamı	900	
	5.Yukarı Harran Sulaması	6065			27.XX. Bölge Küçük Su İşleri Toplamı	4939	
	6.Akçakale YAS (Yeraltı Sulaması) Sulaması	10255			28.XV. Paşabağ Sulaması	400	
	7.Ceylanpınar YAS Sulaması	9000			10.Kayacık Ovası Sulaması	680	
	8.Hacıhıdır Sulaması	2080			15.Hancağız Sulaması	6945	
Diyarbakır	13.Silvan I. ve II. Kısım Sulaması	8790	% 11.6	Batman	11.Batman Sol Sahil Sulaması	855	% 2.1
	14.Kralkızı-Dicle Pompaj Sulaması I. Kısım (kısmi)	6692			12.Batman Sağ Sahil Sulaması	604	
	20.Devegeçidi Sulaması	10600			22.Garzan-Kozluk Sulaması	3973	
	21.Çınar-Göksu Sulaması	4234		Mardin	16.Derik Dumluca Sulaması	1860	% 4.0
9.Çamgazi Sulaması (kısmi)	3689	18.Nusaybin Çağ Sulaması	8600				
Şır.	19.Silopi-Nerdüş Sulaması	2740	% 1.0				
Genel Toplam						272972	100.0

Kaynak: GAP-BKİ, 2008.

GAP; tüm sektörleri kapsayan entegre bölgesel bir kalkınma projesidir. Ancak, her yıl bütçeden bu projeye ayrılan kaynağın sektörlere (tarım, sanayi ve hizmet) dağılımı konusunda çok ciddi tartışmalar süregelmektedir. Bu konuda özellikle tarım ve sanayi sektörleri öne çıkmaktadır.

GAP yatırım ödeneklerinin 1990–2007 dönemi itibariyle yıllık seyri incelendiğinde, GAP'a toplam kamu kaynaklarından yılda ortalama % 7.0 oranında pay ayrıldığı gözlenmektedir. GAP'ın Türkiye geneline göre aldığı pay, genel olarak faaliyete geçtiği dönemden günümüze inişli-çıkışlı bir seyir

izlediği görülmektedir. Buna göre ulusal bütçeden en fazla pay aldığı dönem % 8,5 ile 1991, en az aldığı dönem ise % 4,9 ile 2001'dir (Şekil 2). Oysa ki, bölge kapladığı alan ve barındırdığı nüfus potansiyeli itibariyle yaklaşık olarak Türkiye'nin % 10'una tekabül etmektedir. Buna gelişmemişlik boyutu da eklenince bütçeden bölgeye ayrılan payın çok düşük olduğu eğilimi ortaya çıkmaktadır.

Şekil 2: GAP'a yapılan kamu yatırım tahsislerinin karşılaştırmalı gelişimi (1990-2006).

VI. GAP'ın Bölgeye Etkileri

Ekonomik kalkınma bir bütün olduğundan tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin tek başına gelişmesinden bahsetmek mümkün değildir. Tarım ve sanayi sektörleri birbirini tamamlayan ve karşılıklı etkileşim içinde bulunan sektörlerdir. Çünkü tarım sektörü bir taraftan sanayiye hammadde sağlamak ve diğer taraftan sanayi ürünleri için pazar oluşturmaktadır. Bu nedenle, tarım sektörü ülkenin sanayileşme sürecine hammadde sağlayarak, işgücü transfer ederek, sermaye aktararak ve sanayi mallarını talep ederek katkı sağlamaktadır (Karlı, 2002: 83). Bu durum, özellikle GAP Bölgesi'nin kalkınarak diğer bölgelerle entegre olabilmesi, bölgenin doğal zenginlikleri itibariyle "olmazsa olmaz" ilkesi konumundadır. Dolayısıyla tarım ve sanayi sektörleri birbirlerinin tamamlayıcısı aynı zamanda destekleyicisi durumundadırlar. Nitekim, GAP Bölgesi'ndeki mevcut sanayi kuruluşlarının yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ünün tarıma dayalı olması bu durumu desteklemektedir.

Tarım sektörünün gelişmesi paralelinde diğer sektörler de gelişecektir. Bölgede tarım sektörünün gelişmesi yanında, sürdürülebilir bir kalkınmanın gereklerine cevap veren mekânsal yapının oluşturulması büyük ölçüde iki etmene bağlı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, entegre bir plan uygulaması için gerekli finansmanın zamanında sağlanabilmesi, ikincisi ise birbiriyle yarışan merkezlerin sağlam gerekçelerden yoksun istekler doğrultusunda, sanayi ve hizmet ekosistemlerinin uzun dönemde desteksiz yaşamayacakları yerlere dağılmamasıdır. GAP'ın başarıya ulaşması, en azından kısa ve orta dönemde tarım sektörü ile birlikte, altyapı, sanayi ve hizmetlerin az sayıda merkezde yığılmasına bağlıdır. “GAP Master Planı”nda, bölgenin mekânsal gelişme problemleri, Bölge içi nüfus hareketliliği, kentler üzerindeki aşırı nüfus baskısı ve mevcut dağınık yerleşme dokusu olarak belirlenmiştir. Yine Master Planı'nda bölgenin mekânsal gelişmesi için temel amaç, öncelikle “bölgedeki büyük kentlerin nüfus emme kapasitelerinin artırılması” olarak tespit edilmiştir.⁴

1987–2000 döneminde, gerek Türkiye'nin gerekse GAP Bölgesi'nin sektörel oluşumlarında oransal olarak değişimler olduğu ortaya çıkmaktadır. 1987 yılında sektörel oluşum bakımından, ağırlıkları itibariyle Türkiye'de hizmet (% 56,3), sanayi (% 25,7) ve tarım (% 17,8) şeklinde iken; GAP Bölgesi'nde hizmet (% 52,3), tarım (% 26,5) ve sanayi (21,0) şeklinde sıralanmaktadır. 2000 yılında sektörel oluşum bakımında, ağırlıkları itibariyle sektörel sıralama Türkiye'de hizmet (% 58,1), sanayi (% 28,4) ve tarım (% 13,4); GAP Bölgesi'nde ise hizmet (% 52,3), tarım (% 28,3) ve sanayi(19,2) şeklinde olmaktadır (Çizelge 4). Bu iki dönemde, Türkiye'nin aksine GAP Bölgesinde tarım sektörünün ağırlığı artarken, sanayi sektörünün payı düşmektedir. Ayrıca, belirtilmelidir ki, GAP Bölgesi'nin gerek 1987 yılı ve gerekse 2000 yılı verilerine göre sanayi sektörünün payının yaklaşık 1/5 civarında olması, gelişmişlik bakımından bölgenin genel yapısından farklı olarak sanayi sektöründe gelişmiş olan Gaziantep ilinin ağırlığında kaynaklanmaktadır. Çünkü Gaziantep, GAP Bölgesindeki sanayinin yarısından (% 52,3) fazlasına sahiptir.

4 <http://www.gap.gov.tr/Turkish/Dergi/D691998/surdur.html>, 12.04.2009.

Çizelge 4. Türkiye ve GAP Bölgesi GSYİH'lerinin sektörel oluşumu ve yüzdeleri (1987 fiyatlarıyla, milyon TL)

	Türkiye	Bölge
1987	74 721 900	3 905 910
Tarım	13 314 271 (% 17,8)	1 038 278 (% 26,5)
Sanayi	19 275 707 (% 25,7)	823 554 (% 21)
Hizmet	42 131 947 (% 56,3)	2 044 077 (% 52,3)
2000	118 789 113	6 068 009
Tarım	15 961 788 (% 13,4)	1 722 101 (% 28,3)
Sanayi	33 737 896 (% 28,4)	1 170 245 (% 19,2)
Hizmet	69 089 429 (% 58,1)	3 175 663 (% 52,3)

Kaynak. TÜİK, il istatistikleri.

6.1. Tarım ve Hayvancılık

Bölgede ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmayı sağlayacak ana sektör tarımdır. Sulamanın doğrudan etkileri tarımda, dolaylı etkileri ise tarıma dayalı sanayilerde görülecektir. Tarım ve tarıma dayalı sanayiler, bölgenin gelişmesinde ve diğer bölgelerle olan gelişmişlik farkının giderilmesinde önemli iki ana unsur olacaktır (Karlı, 2002: 1).

Tarım sektörünün ulusal gelir içindeki payı göreceli olarak azalmasına rağmen, kırsal alanlarda gerek Türkiye gerekse GAP Bölgesinde ekonomik ve sosyal yaşamdaki önemini korumaktadır. Bu nedenle, kırsal alanın kalkındırılması ve burada yaşayanlara istihdam olanaklarının sağlanması ve çağdaş uygarlığın yarattığı tüm hizmet ve olanakların sağlanması için kırsal kalkınma çabaları önem taşımaktadır (Gülçubuk, 2003: 195).

Sulu tarımda verimliliğin artmasını sağlayan en önemli faktörler, tarımda kullanılan girdi miktarı ve uygulanan ileri teknolojilerdir. Bölgede sulamaya açılan tarım arazilerinin artması sonucunda, tarım alet-makinelerin sayısı ve cinsinde de artma olduğu görülmektedir. GAP'ta 1994 yılında 36057 adet olan traktör parkı % 38.2 oranında artarak 2004 yılında 49 841'e ulaşmıştır. Bitki deseninin değişmesine paralel olarak, tarım alet ve makinelerinin çeşitliliğinde daha fazla artma olduğu görülmektedir (Çizelge 5). Bölge genelinde sulama alanları artıkça tarımsal alet-makine sayıları da artacaktır.

Çizelge 5. GAP bölgesinde tarım alet-makine varlığı

Cinsi	Tarım Alet-Makine Varlığı		Değişim (%)
	1994	2004	
Traktör	36 057	49 841	38.2
Kulaklı traktör pulluğu	30 013	38 770	29.2
Kültivatör	24 477	38 589	57.7
Kombine tahıl mibzeri	7 106	9 524	34.0
Kimyevi gübre dağıtıcısı	8 218	15 078	83.5
Pülverizatör (kuyruk milinden hareketli)	3 433	6 959	102.7
Tarım Arabası (Römork)	33 964	44 664	31.5

Kaynak: TÜİK, 2006.

Bölgede sulamaya açılan tarım alanlarının artması sonucunda, üretimi yapılan bazı ürünlerin ekiliş alanlarındaki değişim; buğdayda % 12.6, mısırdada % 1483, pamukta % 59.3, sebzelerde % 5.1 oranında, ayçiçeğinde ise 8493 kat olmuştur (Çizelge 6). GAP bölgesinde sulama projeleri başlamadan önce kuru şartlarda ağırlıklı olarak buğday, arpa, mercimek ve nohut üretimi yapıldığı görülmektedir. Sulu tarımda ise pamuk ve sebze yetiştirilmektedir. Sulama projelerinin kademeli olarak devreye girmesiyle, kuruda yetişen arpa, mercimek ve nohut ekim alanları azalmıştır. Buna karşılık pamuk, mısır, ayçiçeği ve sebze ekiliş alanları ve üretimi artmıştır.

Çizelge 6. Bölgede bitki desenindeki değişim

Ürünler	1995		2004		Değişim (%)
	Alan (ha)	Oran (%)	Alan (ha)	Oran (%)	
Buğday	1 042 330	37.9	1 174 161	40.9	12.6
Arpa	675 684	24.5	647 824	22.6	-4.12
Mısır	2 371	0.1	35 158	1.2	1483
Mercimek	467 142	17.0	372 407	13.0	-20.3
Nohut	105 761	3.8	81 968	2.9	-22.5
Pamuk	204 232	7.4	325 246	11.3	59.3
Ayçiçeği	183	-	13 895	0.5	7493
Susam	43 123	1.6	16 617	0.6	-61.5
Antepfıstığı (*)	36 743 847	-	36 467 881	-	-0.8
Üzüm	141 398	5.1	125 359	4.4	-11.3
Sebzeler	72 832	2.6	76 540	2.7	5.1
Toplam	2 755 056	100.0	2 869 175	100.0	-

Kaynak: TÜİK, 2006. * Toplam ağaç sayısı

GAP alanında bugünkü tarımsal yapı içerisinde hayvansal üretim önemli oranda yer almaktadır. Hayvancılık genelde meraya dayalı olup, ekstansif hayvancılık⁵ karakterini taşımaktadır. Hayvan ırkları içerisinde yerli ırklar önemli oranda bulunduğundan, birim hayvan başına verim düşüktür. Hayvansal üretim faaliyetleri içerisinde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ağırlıklı ve öncelikli olarak önemini korumaktadır (Karlı, 1991).

Bölgede, 2004 yılı itibarıyla hayvan varlığı içinde 3 638 339 baş ile koyun ilk sırayı almaktadır. Bunu sırasıyla; 1 201 261 baş ile kıl keçisi, 337 468 baş ile sığır (yerli), 117 030 baş ile sığır (melez), 33 934 baş ile sığır (kültür), 18 277 baş ile tiftik keçisi ve 4 763 baş ile manda izlemektedir. Ayrıca, 2 643 730 adet yumurta tavuğu, 408 460 adet et tavuğu ve 173 289 adet arı kovani bulunmaktadır (Çizelge 7). Bölgede arı ve sığır hariç diğer tüm hayvan cinslerinin sayılarında ciddi bir düşüş olduğu görülmektedir. Bu durum, GAP Bölgesi'nde açık mera hayvancılığından modern hayvancılığa bir geçişin sağlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çizelge 7. GAP bölgesinde hayvan varlığı

Hayvan Cinsi	1996		2004		Değişim (%)
	Baş/Adet	Oran (%)	Baş/Adet	Oran (%)	
Koyun	4 736 540	73.8	3 638 339	75.0	-23.2
Kıl keçisi	1 637 080	25.5	1 201 261	24.7	-26.6
Tiftik keçisi	48 740	0.7	18 277	0.3	-62.5
Küçük baş hayvan toplamı	6 422 360	100.0	4 857 877	100.0	-24.4
Sığır (yerli)	503 740	78.0	337 468	68.4	-33.0
Sığır (melez)	103 737	16.0	117 030	23.7	12.8
Sığır (kültür)	30 830	4.8	33 934	6.9	10.1
Manda	7 630	1.2	4 763	1	-37.6
Büyük baş hayvan toplamı	645 937	100.0	493 195	100.0	-23.6
Et tavuğu	1 356 548	28.2	408 460	13.4	-70.0
Yumurta tavuğu	3 447 966	71.8	2 643 730	86.6	-23.3
Tavuk toplamı	4 804 514	100.0	3 052 190	100.0	-36.5
Arı kovani	124 656	-	173 289	-	39.0

Kaynak: TÜİK, 1998, 2006.

5 Ekstansif Hayvancılık: İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde açık mera alanlarında otlatılan, soğuk ve yağışlı kış mevsiminde ise ahır ve ağıllarda kaba yemlerle (saman gibi) beslenen geleneksel hayvancılık faaliyetlerini ifade eder.

6. 2. Sanayi

GAP bölgesinde sanayi denilince ilk akla tarıma dayalı sanayi gelmektedir. Bölgedeki tarıma dayalı sanayinin ağırlıklı sektörü ise tekstil sanayi alt sektörleri oluşturmaktadır. Bu durum, bölgede tarım sektörünün önemini ortaya koyarken, bu sektörün kendi içinde ve diğer sektörlerle bir plan dahilinde yapılması gerekmektedir. Bu planlamanın coğrafi yönden birçok etkisinin olacağı düşüncesindeyiz. Bunlardan birincisi; coğrafi olarak hammadde, sanayi ve hizmet sektörlerinin dengeli bir şekilde oluşmasına yardımcı olacağı, ikincisi ise; bu sektörlerde istihdam alanlarının artması sonucunda bölge dışına olan göç hareketinin durdurulmuş olacağıdır.

GAP Master Planı'ndaki projeksiyonlara göre; sanayii sektöründe % 10.0 oranında bir artışın olacağı ve bu artış ile sanayinin bölgenin ekonomik yapısındaki payının % 16'dan % 24'e yükseleceği öngörülmüştür. Bu bağlamda, bölgedeki sanayi kuruluşlarının gerek coğrafi dağılışı ve gerekse sayısal olarak artışına bakıldığında, bir gelişme seyri içinde olduğu görülmektedir. GAP İdaresi'nin verilerine göre 1996 yılı itibariyle bölgede imalat sanayi kuruluş sayısı 516 iken, 2004 yılında 1596'ya yükselmiştir. Bölgedeki imalat sanayi kuruluşlarında görülen bu gelişmenin diğer önemli bir özeliği, sayısal olarak, sektörler arasında sıralamanın bozulmadığıdır. Tekstil, giyim ve deri imalatı sektörünün payı % 39'dan % 49,4'e çıkarken, gıda imalatının payı ise % 29,8'den % 23,2'ye inmiştir. Buna göre, GAP Bölgesi'ndeki imalat sanayi içerisinde tarıma dayalı sanayi sektörlerinin oranı % 72,6'dır (Çizelge 4).

GAP Bölgesi'nde sanayi kuruluşlarının sayısı arttıkça imalat sanayinde istihdam edilen işgücü sayısı da artmaktadır. Buna göre, 1996 yılında, bölgede imalat sanayisinde 31.595 kişi, 2004 yılında ise 69.638 kişi istihdam edilmektedir. Bölgede imalat sanayi sektörleri arasında tekstil sanayi sektörleri toplam istihdamın % 68,9'unu karşılamaktadır (Çizelge 8). Bu durum, bölge imalat sanayisinin dinamosu konumunda olan tekstil sanayi alt sektörlerine ayrı bir önem verilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bölge'nin sulu tarıma açılması ile beraber sanayide önemli gelişmeler meydana gelmiştir. 1996-2004 yılları arasında sanayi tesisleri sayısı üç katından fazla olmuştur. Bu paralelde, bölge sanayisinin Türkiye katma değeri içindeki payı ise % 2'den % 4'e yükselmiştir.⁶

⁶ <http://www.gap.gov.tr/gap.php?sayfa=Turkish/osgd.html> 12.04.2009.

Çizelge 8: GAP Bölgesi imalat sanayinin sektörel dağılım ve dönemler itibariyle gelişimi

Sektör Adı	1996				2004			
	İşletme		İstihdam		İşletme		İstihdam	
	Sayısı	%	Sayısı	%	Sayısı	%	Sayısı	%
Tekstil, Giyim ve Deri İmalatı	201	39,0	19.754	63	788	49,4	47986	68,9
Gıda İmalatı	154	29,8	4850	15	368	23,2	7619	10,9
Kimya, Petrol, Kauçuk, Plastik Ürün İmalatı	77	15,0	2.955	9	159	10,0	6614	9,5
Taş ve Toprağa Dayalı İmalat	32	6,2	2.622	8	122	7,7	4331	6,2
Metal Eşya, Makina Teçhizat İmalatı	44	8,5	1.154	4	121	7,6	2147	3,1
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	8	1,8	260	1	36	2,3	535	0,8
Toplam	516	100,0	31.595	100,0	1596	100,0	69.638	100,0

Kaynak: GAP İdaresi.

GAP Bölgesi'ndeki sanayi kuruluşlarının illere dağılışı incelendiğinde; dengeli dağılmadığı net bir şekilde görülmektedir. Bölgedeki imalat sanayinin % 52,6'sı Gaziantep ilinde bulunurken, % 18,2'si Şanlıurfa'da ve % 13,8'i ise Diyarbakır'da bulunmaktadır. Bu üç ilin imalat sanayinin içindeki payı % 82,6'dır (Çizelge 9). Bu durum, 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'nın "mekansal gelişme"ye ilişkin öngörülerini doğrulamaktadır. Bu plan, bölgede "Kırık Gelişme Aksı" olarak tanımlanan Gaziantep-Şanlıurfa-Diyarbakır aksını esas gelişme eksenini olarak öngörmüştür. Bunun başka bir göstergesi ise, Kırık Gelişme Aksı üzerinde yer alan bu üç kentin bölge nüfusu içindeki payı 1990'da % 36,6'dan 2000'de % 40,5'e çıkmış olmasıdır.

Çizelge 9: GAP Bölgesi imalat sanayi işyeri sayısı*

İl Adı	Sektörler												Toplam	
	Gıda		Tekstil		Petrol Kimya		Taş-Toprak		Makine		Orman			
	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%
A.yama n	33	9,0	47	6,0	6	3,8	6	4,9	6	5,0	1	2,8	99	6,2
Batman	11	3,0	15	1,9	8	5,0	10	8,2	11	9,1	1	2,8	56	3,5
D.Bakır	37	10,1	58	7,4	33	20,8	60	49,2	18	14,9	11	30,6	220	13,8
G.antep	161	43,8	509	64,6	79	49,7	18	14,8	61	50,4	21	58,3	839	52,6
Kilis	14	3,8	2	0,3	3	1,9	2	1,6	1	0,8	-	-	22	1,4
Mardin	21	5,7	9	1,1	10	6,3	5	4,1	3	2,5	1	2,8	49	3,1

Siirt	4	1,1	2	0,3	3	1,9	-	-	2	1,7	1	2,8	12	0,6
Ş.urfa	92	25,0	144	18,3	20	12,6	15	12,3	19	15,7	-	-	290	18,2
Şırnak	2	0,5	2	0,3		-	3	2,5	-	-	-	-	7	0,4
Toplam	368	23,1	788	49,4	159	10,0	122	7,7	121	7,6	36	2,3	1594	100

Kaynak: <http://www.gap.gov.tr/gap.php?sayfa=Turkish/osgd.html>, 2006.

*10 ve üzeri çalışan işyerleri esas alınmıştır.

6. 3. Hizmet

GAP'ın başlamasıyla birlikte bölgede, istenilen hızda olmasa da, gerek tarım, gerek sanayide, gerekse sosyal yaşamda bir dönüşüm yaşanmaktadır. Özellikle tarımsal alanların sulamaya açılması sonucu üretimde önemli artışlar olmakta ve tarımsal girdileri hammadde olarak kullanan sanayi dalı tekstil ve gıda, hızla gelişme sürecine girmiş bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak istihdam yapısı, kent nüfusları, sosyal yaşam vs. değişmektedir (Cengiz, 2003: 45).

GAP Projesi'nin bölge ekonomisine yaptığı katkı yanında, söz konusu dönemde GAP Bölgesi'nde yaşanan güvenlik sorunu sonucu bölgeden batı bölgelerine (Marmara, Akdeniz ve Ege) göç durmamış, aksine devam etmiştir (Çizelge 10). Bölgesel dengesizlikler sadece milli gelir değil, diğer ekonomik ve sosyal göstergeler açısından da geniş bir yelpazede yansımalarını göstermektedir (Pınar/Özaslan, 2008: 57). Bu konuya ilişkin olarak hazırlanan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksleri ve insani gelişmişlik endeksleri de bölgesel dengesizliklerin tüm sektörleri içerdiğini göstermektedir (Çizelge 11).

Çizelge 10: GAP Bölgesi'nde bazı illerde göç durumu

İl Adı	2000 Daimi İkametgah Nüfusu	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (%0)
Siirt	218773	17932	39994	-17062	-75,06
Adıyaman	559772	17629	58369	-40745	-70,23
Mardin	601621	26083	68165	-42082	-67,58
Batman	390289	20133	38165	-18032	-45,16
Diyarbakır	1176390	62996	111060	-48064	-40,04
Şanlıurfa	1243058	38320	87632	-49312	-38,91
Şırnak	276300	28457	22507	+5950	+21,77

Kaynak: TÜİK.

Çizelge 11: Bölgeler itibarıyla eğitim ve sağlık göstergeleri

Bölgeler	Eğitim								Sağlık					
	Gelişmişlik Sırası	Eğitim Sek. Gelişmişlik Sırası	Okur-Yazarlık Oranı % (1)	Kadınlarda Okur-Yazarlık Oranı % (1)	Üniversite Bitirenlerin 22+ yaş Nüfusuna Oranı % (1)	İlkokullarda Okullaşma Oranı % (2)	Liselerde Okullaşma Oranı % (2)	Mesleki ve Teknik Liselerde Okullaşma Oranı % (2)	Sağlık Sektörü Gelişmişlik Sırası	Bebek Ölümleri Oranı (000)	Onbin Kişiyeye Düşen Hekim Sayısı	Onbin Kişiyeye Düşen Dış Hekimi Sayısı	Onbin Kişiyeye Düşen Eczane Sayısı	Onbin Kişiyeye Düşen Hastane Yatağı Sayısı
Marmara	1	1	92,4	88,1	10,0	115,7	41,1	29,5	1	39	16,4	3,6	3,8	28,2
Ege	2	3	89,8	84,2	8,4	100,1	39,7	25,4	3	40	14,8	2,9	3,8	23,1
İç Anadolu	3	2	90,3	85,0	10,3	93,0	41,6	21,7	2	42	17,2	2,9	3,1	26,3
Akdeniz	4	4	88,2	82,0	8,3	97,7	42,2	16,6	4	37	10,1	1,4	2,9	18,9
Karadeniz	5	5	85,8	78,5	5,9	87,4	31,7	23,0	5	42	8,7	1,1	2,2	23,3
D. Anadolu	6	6	77,7	65,9	6,1	86,4	26,3	9,3	6	48	5,5	0,5	1,9	13,3
G.Doğu	7	7	73,2	60,2	5,0	94,1	27,3	6,6	7	53	7,5	0,6	1,2	17,9

Kaynak: DPT 2003 İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması.

(1) 2000 yılı, (2) 2000-2001 eğitim-öğretim yılı verileri verileridir.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT, 2003), 58 sosyo-ekonomik parametre değişkeni kullanarak, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını belirlemektedir. Bu bağlamda, 2003 yılında yapılan “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”na göre, beş farklı homojen il grubu ortaya çıkmıştır. Birinci grupta 5, ikinci grupta 20, üçüncü grupta 21, dördüncü grupta 19 ve beşinci grupta ise, 16 il yer almaktadır. GAP Bölgesi'nin en gelişmiş ili olan Gaziantep 2. derecede gelişmiş iller grubunda olup, il sıralaması ise 20'dir. Kilis, Diyarbakır ve Adıyaman illeri ise 4. derecede gelişmiş iller grubunda, il sıralamaları ise sırasıyla 54, 63 ve 65'tir. Bölgenin geri kalan diğer illeri olan Şanlıurfa (68), Batman (70), Mardin (72), Siirt (73) ve Şırnak (78) son grup olan 5. derecede gelişmiş iller grubunda yer almaktadır (Çizelge 12).

Çizelge 12: Gelişmişlik endeksine göre kademeli il grupları (2003 Yılı)

GAP İller	1996	2003	Sıralamadaki Değişim
Gaziantep	25	20	+5
Kilis	-	54	
Diyarbakır	57	63	-6
Adıyaman	61	65	-4
Şanlıurfa	59	68	-9
Batman	65	70	-5
Mardin	66	72	-6
Siirt	68	73	-5
Şırnak	75	78	-3

Kaynak: DPT.

7. Sonuç

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP); Bölge'nin sosyo-ekonomik düzeyini yükseltmek, bölgelerarası dengesizliği gidermek ve Türkiye ekonomisine yapacağı katkılarıyla ulusal kalkınmayı hızlandırmak amacıyla ortaya çıkmıştır. GAP olgusunun ortaya çıkmasıyla, özellikle 1990'lı yıllarda, bölgenin sektörel yapısında, hedeflenen ve istenilen düzeyde olmasa da, ekonomik alanda değişimler başlamış ve bu değişim devam etmektedir. Tarımsal alanda görülen değişme ve gelişmelerin paralelinde diğer sektörlerde de bu süreç gözlenmektedir.

GAP bünyesinde, 18 yıllık (1989–2007) bir dönemi kapsayan süre zarfında yürütülen çalışmaların, söz konusu projelerin gerek hedeflenen süre içerisinde tamamlanması gerekse bu yapısal sorunların çözüme kavuşturulması noktasında istenilen düzeye henüz ulaşamadığı, hatta çok düşük bir seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Daha da ötesi, GAP Master Planı'nda bölgenin tarım ve tarıma dayalı sanayi ile kalkınması öngörülmüş olmasına rağmen, 2007 yılı itibarıyla, GAP toplamında tamamlanma oranı % 59,3 iken, tarım sektörüne yönelik yürütülen projelerin tamamlanma oranı sadece % 15'dir. Bu durum, GAP çerçevesinde tarım alanındaki projelerin gerçekleşme oranının düşük olmasından dolayı, GAP Bölgesi'nde tarımın temel yapısal sorunlarının giderilerek, tarımın modernleşmesini geciktirmektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında, bölgede tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin bir bütün olarak kalkınmasına ivme kazandıracak ancak halen tamamlanamayan veya gündemde olan projelerin bir an önce tamamlanması veya projelere başlanması büyük bir önem taşımaktadır. Buna göre:

- İnşaat ve planlama aşamasında olan sulama projeleri tamamlanmalı,
- Sulamaya açılan alanlarda sulu tarım ile ilgili çiftçiler yoğun bir şekilde eğitilmeli,
- Bölgede inşaat çalışmaları devam eden Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ile Küçük Sanayi Siteleri (KSS) tamamlanmalı,
- Bölgenin kalkınması bakımından önem arz eden ulaşım projeleri (Şanlıurfa-Habur arasında devam eden bölünmüş yol projesi gibi) tamamlanmalı,
- Hizmet sektöründe (eğitim, sağlık, turizm vb.) altyapı projeleri hızla geliştirilerek bölgenin eğitim ve sağlık sorunları iyileştirilmeli,
- 5084 Sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki Kanunu yeniden şekillendirilerek, bölge illerine daha fazla ayrıcalıklar tanınacak bir hale getirilmelidir.

Kaynakça

- ARIKAN, Y.E. (2004), "Bütünleşen Avrupa'da Yerel Yönetimler," *Görüş Dergisi*, 58: 38-51.
- ATALAY, İ./MORTAN, K. (2006), *Türkiye Bölgesel Coğrafyası* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, Genişletilmiş 3. Baskı).
- ATALIK, G. (2002), "Bölge Bilimi'nin Gelişimi Üstüne Yorumlar," *10. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bildiriler Kitabı* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak.Yay.).
- BENEK, S. (2006), "GAP Bölgesi'nin Türkiye'de Bölgeler Arası Gelişme Bakımından Analizi," *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*: 129-139.
- BRAKMAN, S./GARRETSSEN, H./SCHRAMM, M. (2006), "Putting New Economic Geography to the Test: Free-ness of Trade and Agglomeration in the EU Regions," *Regional Science and Urban Economics*.
- BOZKURT, Ö./ERGUN, T. (1998), *Kamu Yönetimi Sözlüğü* (Ankara: TODAİE, Yayın No: 283).
- CENGİZ, F. (2003), "Sanayileşme ve Sürdürülebilir Sanayi Politikaları," *III. GAP ve Sanayi Kongresi*: 41-54.
- DARKOT, B. (1955), "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkında," *Türk Coğrafya Dergisi*, 12/13-14):141-147.
- DİNLER, Z. (1998), *Bölgesel İktisat* (Bursa: Etkin Kitabevi Yayınları, 5. Baskı).
- DPT (2004), *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması* (Ankara).
- DPT (1989), *Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Master Planı* (Ankara).
- DOĞANAY, H. (1984), *Bölge Planlamasının Coğrafi Esasları* (A.Ü. Fen-Edb. Fak. Edebiyat Bilimleri Ders Notları, No: 63) (Erzurum: Coğrafya Bölümü Ders Notları No: 8).
- ERİNÇ, S. (1958), "Bölge Sınırlandırılmasının Esasları," *II. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansı* (Ankara: A.Ü. S.B.F. Yay., No: 79/61): 69-94.
- ERKAN, O. (2003), *GAP Bölgesinde Yapılan Tarımsal Araştırmalar, Gereksinim Duyulan Yeni Araştırma Konuları ve Eylem Planının Oluşturulması* (Şanlıurfa).
- EROL, O. (1993), "Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri," *Ege Coğrafya Dergisi*, 7:13-41.
- GOLDSMITH, M.J.F./KLAUSEN, K. K. (1997), *European Integration and Local Government* (U.K: Cheltenham).

- GÜLÇUBUK, B. (2003), "GAP Bölgesi'nde Toprak Mülkiyet Yapısının Kalkınma Stratejileri Açısından Değerlendirilmesi," *III. GAP ve Sanayi Kongresi*: 245-254.
- GÜRGEN, G. (2002), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin İklimi* (Diyarbakır: D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fak. Yay., No: 12).
- GAP-BKİ (2008), *GAP Eylem Planı (2008-2012)* (Ankara).
- GAP-BKİ (2002), *GAP Bölge Kalkınma Planı, Yönetici Özeti*, Cilt 1 (Ankara).
- GAP-BKİ (1999), *1998 Yılı Faaliyet Raporu* (Ankara).
- KARLI, B. (2008), "Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiler: GAP Örneği," *GAP Ekseninde Gelişen/Değişen Hilvan Sempozyumu*:303-323.
- KARLI, B. (2002), *GAP Alanındaki Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Yolları* (Ankara: T.C. Tarım ve Köylüleri Bakanlığı Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Yayın No: 88).
- KARLI, B. (1991), *GAP Alanında Tarımsal Kredi Kullanımı ve Gelecekteki Kredi İhtiyacının Saptanması Üzerine Bir Araştırma* (Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi) (Adana: Ç.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü).
- MEB (1941), *Birinci Coğrafya Kongresi (6-21 Haziran 1941); Raporlar, Müzakereler, Kararlar* (İstanbul).
- M.T.A. (1975), *1/500.000 Ölçekli Türkiye Jeolojik Haritası, Hatay Paftası* (Ankara).
- MUTLUER, M. (1995), *Gelişimi, Yapısı ve Sorunlarıyla Denizli Sanayi, Denizli Sanayi Odası Yayınları* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi).
- PINAR, A./ÖZASLAN, M. (2008), "Kalkınma Sürecinde Bölgelerarası Gelir Farkları ve Kamu Politikaları," *GAP Ekseninde Gelişen/Değişen Hilvan Sempozyumu*: 42-62.
- PINAR, A. (2006), *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama* (Ankara: Naturel Yayıncılık).
- ÖZASLAN, M. (2005), "Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Sosyo-Ekonomik Gelişme," *4. GAP ve Sanayi Kongresi*: 67-102.
- ÖZÇAĞLAR, A. (2006), *Coğrafya Giriş* (Ankara: Hilmi Usta Kitabevi).
- ÖZÇAĞLAR, A. (1988), "Türkiye'de Tarım Alanlarının Coğrafi Dağılımının Doğal Çevre ile İlişkisi," *A.Ü. D.T.C.F. Coğrafya Arş. Dergisi*, 11: 131-150.
- SÖZER, A. N. (1984), "Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış," *Ege Coğrafya Dergisi*, 2: 8-30.
- TAŞ, B. (2006), "AB Uyum Sürecinde Türkiye İçin Yeni Bir Bölge Kavramı: İstatistikî Bölge Birim Sınıflandırması (İBBS)," 8/2: 185-197.
- TUNÇDİLEK, N. (1987), *Geoekoloji'nin İlkeleri: Doğal Bölgeler* (İstanbul: İst. Üniv. Yay).
- TÜİK (2006), *Tarımsal Yapı ve Üretim 2004* (Ankara: TÜİK Matbaası).

